

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Олександр Михайлюк

І. Г. ВЕРХОВЦЕВА МІЖ КОРПОРАТИВНІСТЮ І БЮРОКРАТИЗМОМ: САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ. ЧЕРКАСИ:

ВИД. Ю. А. ЧАБАНЕНКО, 2018. 397 С.

Поява монографії І. Верховцевої, присвяченої селянському самоврядуванню в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., безсумнівно, має як наукове, так і суспільно-практичне значення. Зокрема, суспільно-політичну актуальність дослідження авторка обґрунтовує необхідністю урахування історичного досвіду для становлення дієвого місцевого самоврядування для багатьох постсоціалістичних країн європейського Сходу. Не менш важливим, на мій погляд, аргументом актуальності дослідження є необхідність суто наукової розробки конкретної проблеми – історії запровадження та еволюції органів селянського самоврядування в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Хоча ця тема перебувала в полі уваги істориків, її дослідження не можна назвати ні вичерпним, ні достатнім. Проблема селянського самоврядування, питання ролі та значення громади в житті селян потребує неупередженого, позбавленого ідеологічних нашарувань дослідження.

Селянське самоврядування можна розглядати принаймні в трьох основних аспектах: юридичному, господарсько-економічному, соціокультурному. Кожен з цих аспектів, взятий окремо, становить певну абстракцію, засіб наукового аналізу, в реальному ж житті вони були злиті воєдино. В історіографії дуже часто ця різноплановість або не враховується, або ж абсолютизується один з аспектів.

Визначаючи методологію наукового пошуку, авторка декларує свою прихильність до соціокультурного, модернізаційного та інституційного. Метою своєї праці І. Верховцева визначила саме комплексне вивчення селянського самоврядування в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Досягти цієї мети авторка спробувала шляхом розв'язанням ряду дослідницьких завдань: з'ясувати ідейно-теоретичні та організаційні засади масштабного оновлення самоврядування селян під час розробки й реалізації Великих реформ; визначити сутність змін цих засад подальшими роками; виокремити основні регіональні моделі, за якими функціонувало селянське самоврядування; дослідити фінансову діяльність його установ, організацію ними виконання селянських повинностей; висвітлити становище селянських функціонерів; виявити вплив селянського самоврядування на соціокультурний розвиток села; з'ясувати роль самоврядних селянських установ у протидії злочинності й девіантності селян, становленні їх правосвідомості; дослідити участь самоврядних селянських установ у розгортанні в Російській імперії на початку ХХ ст. селянської революції; узагальнити досвід функціонування селянського самоврядування в контексті господарської і соціально-політичної модернізації імперії Романових у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Відповідно до цих завдань та з урахуванням проблемно-хронологічного принципу авторкою визначено структуру роботи. Перший розділ присвячено ідейно-теоретичним та організаційним засадам селянського самоврядування в Російській імперії. У другому самоврядування селян розглядається як складник місцевого управління, а в третьому – як інструмент соціокультурного оновлення села. Заключний розділ присвячено з'ясуванню ролі селянського самоврядування в революціонізації імперії Романових на початку ХХ ст.

Слід, перш за все, відзначити широке коло використаних джерел та літератури. Авторка приводить чимало цікавих, не відомих раніше фактів. Все це, безсумнівно, визначає наукову цінність монографії І. Верховцевої.

Авторка ґрунтовно проаналізувала та критично оцінила доробок попередників. Зокрема, вона дійшла висновку, що під терміном «община» в науковій і публіцистичній літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також працях радянських істориків та деяких новітніх дослідників, крім традиційних структур самоврядування селян, розумілися установи низового рівня селянського самоврядування Російської імперії – сільські громади. Це, на думку авторки монографії, внесло деяку термінологічну плутанину і не дозволило дослідникам адекватно оцінити роль селянського самоврядування в аграрній та соціально-політичній модернізації імперії Романових. І. Верховцева констатувала зростання зацікавленості сучасних дослідників історією селянського самоврядування в країні та відсутність праць синтетичного характеру, в яких би висвітлювалась діяльність цього інституту впродовж усього періоду його функціонування.

Селянське самоврядування в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. І. Верховцева визначила як базований на засадах представництва та самоврядування дуалістичний інститут поліфункціонального і транзитивного характеру, що був складником місцевого управління та інструментом соціального й управлінського впорядкування села в умовах господарської і соціально-політичної модернізації країни, розбудови в ній місцевого самоврядування.

У першому розділі І. Верховцева здійснила огляд реформаторської спадщини першої половини XIX ст. у сфері селянського самоврядування і визначила чинники, котрі вплинули на його масштабне оновлення під час розробки Великих реформ 1860-х – 1870-х рр. На думку авторки, попри артикуляцію новим поколінням реформаторів кінця 1850-х рр. – початку 1860-х рр. інноваційних завдань у сфері селянського самоврядування, останнє стало псевдооновленням села і загалом суперечило курсу на аграрну та соціально-політичну модернізацію країни, оскільки, крім відповідних інноваційних ідей, висловлених західноєвропейськими суспільствознавцями, реформатори залучили традиційні самоврядні механізми великоруських «мирів» (общин), аби забезпечити реалізацію фіскальних завдань і викупної операції. Дослідниця кваліфікувала характер нового селянського самоврядування як корпоративний, спрямований на соціальну організацію села засобом згуртування його мешканців у корпорації – сільські громади, які стали низовими ланками дворівневого громадського управління селом у форматі «волость – сільська громада». Цю модель селянського самоврядування авторка назвала бессарабсько-мирською, оскільки в ній відбився реформаторський досвід, реалізований в 1830-х рр. у бессарабському цараністському селі та мирські традиції великоруських губерній. У новій моделі самоврядування тимчасовозобов'язаних селян І. Верховцева визначила традиційні риси, пов'язані з продовженням реформаторських напрацювань попереднього часу, і новаторське, що стало відповіддю нового покоління реформаторів на виклики змін, що сталися в територіальному і соціально-політичному бутті країни.

Важливими, на наш погляд, є висновки дослідниці щодо поширення впродовж першого пореформеного десятиліття бессарабсько-мирської моделі самоврядування на інші категорії сільського населення губерній, які управлялися за «Загальним установленням губернським». Авторка вважає, що зміст Великої реформи 1861–1871 рр. полягав в уніфікації управління імперським селом на засадах самоврядування і представництва, а також реалізації завдань, пов'язаних із формуванням в імперії стану сільських обивателів і гомогенізацією місцевого управління в європейській частині країни.

Епохою Великих реформ імперський істеблішмент намагався уніфікувати самоврядування селян на всьому європейському просторі країни, конструюючи в штучний спосіб лояльний імперській владі стан селян, місцеві громади якого були самоврядними структурами. Цим, стверджує дослідниця, планувалося встановити противагу сепаратистські налаштованому місцевому нобілітету та сприяти цілісності «єдиної і неділимої», «зшивши» її своєрідними становими «скріпами». Під час реалізації цих завдань, як узагальнила авторка, на європейському просторі імперії Романових постали польська, тифліська та остзейська моделі селянського самоврядування. Наприкінці 1870-х рр., як вказала дослідниця, в країні постала ще одна модель селянського самоврядування – комунальна ізмаїльська, опис якої в тексті роботи також подано разом із відповідною авторською схемою.

Проаналізувавши розробку реформ 1886–1912 рр. у сфері селянського самоврядування, І. Верховцева наголошує, що в губерніях, де була чинною бессарабсько-мирська модель, вони сприяли зміцненню традиційного характеру самоврядування в сільських громадах і бюрократизації волості, перетворенню низових структур селянського самоврядування – сільських громад на колективного суб'єкта аграрних відносин. Також автор констатує, що, попри прагнення імперського істеблішменту розробити оптимальну для всієї країни універсальну модель селянського самоврядування, це не вдалося головню через значні відмінності регіонів імперії Романових, принципові розбіжності у поглядах та інтриги в середовищі вищої бюрократії. Відтак, підсумовує дослідниця, на початку XX ст. селянське самоврядування, будучи чинником соціального та управлінського буття країни, водночас було чинником її адміністративної нестабільності.

У другому розділі охарактеризовано становлення структур селянського самоврядування, виділено ключові проблеми цього процесу, пов'язані із нерегламентованою діяльністю сходів та звичаєвим унормуванням відносини всередині сільських громад. Вказується, що на рубежі XIX – XX ст., внаслідок наділення сільських сходів додатковими повноваженнями, інституціоналізацією колективної землевласності сільських громад та значне дистанціювання сільської ланки селянського самоврядування від волосної в губерніях, де функціонувала його бессарабсько-мирська модель, на більшості європейського простору країни цей інститут опинився в стані кризи.

Це загрожувало його розколом, відмежованістю села від адміністративних структур місцевого управління та опором селянської Росії офіційній владі.

Характеризуючи кадрове забезпечення селянського самоврядування, дослідниця наголошує на суперечливому характері посад селянських функціонерів, Будучи обранцями сільських і волосних сходів, вони представляли місцеву адміністрацію і поліцейські структури. Відтак, резюмується дослідницею, цих функціонерів слід кваліфікувати як сільську номенклатуру. Фіскальні функції установ селянського самоврядування авторка називає «новим полюддям». Реалізовували ці функції установи селянського самоврядування як складова місцевого управління. А це, вказує дослідниця, не тільки суттєво звужувало межі самоврядних практик розглядуваного інституту, а й водночас ставило владу в залежність від якості виконання селянськими самоврядними установами таких функцій. Через фактичне саботування цими структурами своїх обов'язків ця сфера селянського самоврядування в губерніях, де функціонували бессарабсько-мирська, тифліська та комунальна ізмаїльська їх моделі стала полем протистояння між селянами і державою. Натомість у підросійських Польщі й Прибалтиці, де останні володіли землею і сплачували податки індивідуально, установи самоврядування селян не мали фіскальних функцій, хоча й організовували виконання повинностей з благоустрою місцевостей. Через це, вважає І. Верховцева, у цих регіонах розглядуваний інститут мав можливості реалізувати свій позитивний потенціал як бази місцевого самоврядування.

Вплив селянського самоврядування на соціокультурну розбудову імперського села висвітлено в третьому розділі монографії. Його матеріал структуровано відповідно до основних напрямів діяльності розглядуваного інституту – господарського, культурно-освітнього, соціального, судового.

Щодо діяльності судових установ, котрі одночасно були складником селянського самоврядування, дослідниця відзначила, що в прибалтійських губерніях, де було кодифіковано волосне правосуддя, і польських, де селяни судилися всестановими гмінними судами, село залучене до більш цивілізованих форм судівництва. Натомість у губерніях, де функціонували відповідні бессарабсько-мирська й тифліська моделі, станові судові установи селян діяли на звичаєвих засадах, відповідно, використовувалися традиційні практики судівництва. Через це, резюмує авторка, на селі спостерігався правовий вакуум, пересічний селянин не міг захистити себе і свою власність.

Заключний розділ книги присвячено з'ясуванню ролі селянського самоврядування в революціонізації імперії Романових на початку ХХ ст. Привертає увагу нове прочитання автором документів з історії аграрних рухів того часу. Дослідниця прийшла до висновку, що установи селянського самоврядування стали територіально-організуючим каркасом селянських акцій опору, політизувалися та сприяли розгортанню в імперії Романових селянської революції. Під час реалізації аграрних реформ 1906–1911 р. ці установи чинили їм опір, захищаючи корпоративну селянську земельну власність і набуваючи досвід у протистоянні з владою. Авторка вважає, що в умовах Першої світової війни селянське самоврядування перебувало в стані поглиблення кризи та фактичного розпаду головно через активізацію соціальної консолідації всередині сільських громад та збільшення адміністративних повноважень селянських функціонерів, котрі були агентами влади на селі.

Цікаві узагальнення зроблено у висновках. Автор виділила основні етапи функціонування селянського самоврядування в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і вказала, що на більшості європейського простору Російської імперії соціальне в селянському самоврядуванні забезпечувалося корпоративністю сільських установ, а управлінське, якого потребували інтереси держави, пов'язувалося із бюрократизмом волосного і сільського істеблшменту. Унаслідок перенесення на селянське самоврядування величезного обсягу повноважень із державного управління, замість очікуваної інтеграції села до загальноімперських соціальної та управлінської систем, посилювався партикуляризм селянської Росії. Опинившись між корпоративністю селянських громад і бюрократизмом селянських функціонерів, село надало перевагу першому, оскільки із цим пов'язувалися соціальні й господарські аспекти життя сільських спільнот. Відтак діяльність селянського самоврядування, покликаною модернізувати імперію Романових, на переконання І.Верховцевої, зумовила зворотнє – «зрив» країни в середньовіччя, чим пришвидшено її фатальний кінець, а народи, що населяли її терени, позбавлено можливості набути на своїх землях досвід розбудови дієвого місцевого самоврядування.

Попри високий науковий рівень рецензованої праці, та, безсумнівно, її новаторський характер, слід висловити деякі зауваження.

Хоча авторка проголошує комплексний підхід до вивчення сільського самоврядування, в її дослідженні все ж переважає інституційний підхід. Соціокультурний підхід вона розуміє функціонально – як участь органів самоврядування у господарській та культурно-освітній розбудові села, соціальну допомогу співгромадівцям тощо. І взагалі, селянське самоврядування в Російській

імперії другої половини XIX – початку XX ст. розглядається дещо відірвано від соціокультурного контексту. Варто було б, взагалі, більше уваги приділити особливостям селянства як соціокультурної спільноти, а селянську громаду розглядати не лише як орган селянського самоврядування, а й як традиційну форму організації сільського життя, яка в цілому, на наш погляд, досить успішно була використана царською адміністрацією для управління переважно селянською країною. З одного боку селянська громада була традиційним і органічним для селян органом самоуправління, а з іншого – вона вписувалась в адміністративну систему Російської імперії, була її завершальною ланкою, низовим осередком. Щодо ефективності органів місцевого самоврядування, варто зазначити, що при невеликій кількості чиновництва та державних управлінців, які безпосередньо мали справу з селянами порядок на селі підтримувався силами самої громади. Як вказує відомий американський історик Р.Пайпс, у порівнянні з більшістю країн російське село початку XX ст. було оазисом закону і порядку.

Історія суспільства та утворюючих його великих і малих груп не може вивчатися у відриві від історії картин світу, систем цінностей, форм соціальної поведінки, символів, ритуалів тощо. Поведінка людей часом виявляється обумовленою не їх дійсними й усвідомленими інтересами, а звичками і «ролями», що укоренилися в суспільстві. Це значною мірою визначало і взаємини в селянському середовищі, механізми селянського самоврядування.

Тут варто враховувати особливості селянського суспільства як традиційного, сільського співтовариства як «теплого суспільства віч-на-віч». Автори, які розробляли концепцію модернізації як переходу від суспільства «традиційного» типу до «сучасного» у різних контекстах фіксували змістовне зрушення в еволюції соціальності. Е. Дюркгейм говорить про перехід від суспільства з «механічною солідарністю», до суспільства з «органічною солідарністю», Ф. Тьоніс – про перехід від аграрної «спільноти» (Gemeinschaft) до «суспільства» (Gesellschaft), Ч. Кулі – від «первинних» до «вторинних груп». К. Маркс називав сільську громаду «локальним мікрокосмом». Оскільки громада охоплює усі сторони життя людини, вона багатofункціональна, сама визначає норми і контролює їх виконання, то вона самодостатня, тяжіє до автаркії, замкнутості. Це вимагало жорстокого адміністративного управління і об'єднання величезної кількості громад в єдине ціле.

Авторка, на мій погляд, все ж перебільшує відмінності між «общиною» і «громадою» («сельским обществом» за офіційною термінологією), суперечності між «корпоративністю» і «бюрократизмом» в сільському самоврядуванні. Хоча ці суперечності, звичайно, мали місце, та вони поставали в амбівалентній єдності.

Пореформена капіталістична еволюція суспільства внесла в традиційний спосіб життєдіяльності селянства низку радикальних змін. Сільська громада розвивалася суперечливо: одні її функції вдосконалювалися, інші – атрофувались, треті – залишалися без зміни; одні селяни підтримували традиційні підвалини, інші – були ними незадоволені і хотіли їх перебудови, треті – виявляли індиферентність. Але сільська громада як суспільний інститут і як мала соціальна група, як «соціальний мікрокосм», цілісний соціально-економічний і правовий організм зберігала своє значення.

Та в цілому ці зауваження не применшують значення рецензованої роботи. Її авторка виявила неабиякий дослідницький хист і поповнила селянознавчі студії власним інтелектуальним доробком.